

Néhány megjegyzés a nyelv kognitív felfogásához

Az utóbbi időben egyre gyakrabban találkozunk olyan összetett terminusokkal, amelyeknek az első elemét a *kognitív* melléknév alkotja, például: *kognitív tudomány* (cognitive science), *kognitív kutatások* (cognitive studies), *kognitív modell* (cognitive model), *kognitív grammatika* (cognitive grammar) stb. Eredetileg ez a latin eredetű melléknév a *co-* (*cum*) 'együtt, teljesen' + *gnoscere* 'ismer, tud' igéből származik. A mai angol nyelvben a *cognitive* szó arra a tudásra vonatkozik, amely szűkebb értelemben a percepcióval, a megismeréssel és a megismerést kísérő olyan mentális folyamatokkal függ össze, mint az emlékezés, a minősítés és a gondolkodás, figyelmen kívül hagyva az érzelmi szférát. A *The Random House Dictionary of the English Language* (Random House/New York) szerint a *cognition* szónak a következő jelentései vannak: 1. the act or process of knowing; perception; 2. something known or perceived; 3. knowledge. Az ember mentális szféráját érintő újabb vizsgálatok azonban, amelyek az érzelmi és a megismerési folyamatok közötti kapcsolatokat hivatottak kideríteni, azt mutatják, hogy a *kognitív* melléknév jelentésének a terjedelme kiterjeszhető az érzelmi és a volitív szférára is (Rorty 1980, Krzeszowski 1997: 23). Tehát, azt mondhatjuk, hogy a *kognitív* jelző olyan szaktudományokat jellemez, amelyeknek a kutatási tárgyai a fellebb említett folyamatok, például pszichológia, filozófia, antropológia, nyelvtudomány, neurológia, valamint olyan interdiszciplínák, mint a pszicholingvisztika, neurolingvisztika, neuro-pszicholingvisztika, mesterséges intelligencia. Valójában azonban olyan új diszciplínával állunk szemben, amely integrálja az itt felsorolt hagyományos tudományágakat, és amelynek *kognitív tudomány* a neve (cognitive science) (Stillings et al. 1987). Széles értelemben, ahogy a fentiekből kiténik, a kognitívizmus magába foglalja a megismerés minden aspektusát, az episztemológiai elméletektől függetlenül (idealizmus – realizmus, objektivizmus – szubjektívizmus, racionalizmus – empirizmus). A *kognitív* jelző a megismerés mind szélesebb, mind pedig szűkebb értelemben vett valamennyi aspektusára vonatkozik.

A megismeréssel kapcsolatosan az alapvető kérdés az úgynevezett **kognitív képességek** mi-létét érinti, azt, hogy milyen módon szerzi meg az ember az információt az objektív valóságról. Ez egyáltalán nem lényegtelen kérdés, mivel, mint közismert, az ember a világról viszonylag nagyon szerény és töredékes tapasztalat alapján szerzi meg igen gazdag tudását. Nagyon fontos ontológiai kérdés is, mivel az a mód, ahogyan észleljük és megismerjük az objektív valóságot, nem véletlenszerű, hanem a dolgok lényege determinálja/határozza meg/befolyásolja. Innen erednek olyan kategóriák, mint a realizmus, az idealizmus, a szubjektívizmus, az objektivizmus stb. A világ megismeréséről szóló kérdést Bertrand Russell annak idején a következő módon fogalmazta meg: „How comes it that human beings, whose contacts with the world are brief and personal and limited, are nevertheless able to know as much as they do know?” (Russell 1948: 5).

Erre a kérdésre több választ is adott a tudomány. Az egyik még a klasszikus tradícióból ered, amely az arisztotelészi nézetekből táplálkozik, és amelyet a realizmus és az objektivizmus tradíciójának neveznek. A realizmus szerint az objektív valóság a megismeréstől teljesen függetlenül létezik. Az objektivizmus számára viszont a világ olyan, amilyennek látjuk, amilyennek a megismerésünk felfedezi. E tradíciónak megfelelően az objektív valóságnak egy meghatározott, valódi hierarchikus struktúrája van, amelyet az emberi elme észlel. Ez a struktúra azon alapul, hogy a reálisan létező objektumok, amelyekre a megfelelő kategóriák vonatkoznak, magasabb rendű kategóriákba tömörülnek, és ez a folyamat, az egyre általánosabb és absztraktabb kategóriák irányába haladva, valamilyen

univerzális kategóriák létrehozásával ér véget. Ennek a fényében a világról szóló tudás megszerzése annak az objektívan létező hierarchikus struktúrának a felfedezésén alapul, amely különböző absztraktságú objektumokból és a köztük megvalósuló relációkból áll. Az ilyen megismerési mód feltételezi az emberi elme veleszületett kognitív (megismerési) képességeit. A tudás gazdagságát, a percepció szegény voltához viszonyítva, az emberi elme induktív képességével magyarázzák, amely velünk született képesség, és amely lehetővé teszi, hogy az érzékelési percepcióból származó töredékes információk alapján egy gazdag tudásrendszer jöjjön létre. Az így értelmezett indukció mechanizmusának a megmagyarázása azonban további bizonyítást kíván.

A másik válasz viszont a korábban feltett kérdésre nem az objektív valóság struktúrájából, hanem az emberi elme struktúrájából indul ki. Eszerint minden, amit tudunk, és amiben hiszünk, attól a személyes tapasztalattól függ, amely aktiválja bennünk a kognitív rendszer megfelelő területeit, és amely rendszer az emberi elmének rejtett (szunnyadozó) szféráját képezi (vö. Chomsky 1975: 6). E tradíció értelmében, amely a platóni gondolkodásból ered, és amelyet Leibniz, Cudworth és mások is követtek, tulajdonképpen az ember sohasem szerez meg új tudást, hanem csupán „visszanyeri” azt, ami már valamilyen módon adott a számára. A megismerés tehát azon alapul, hogy az emberi elme, amely „fel van szerelve” a velünk született kognitív képességgel („innate cognitive power”) csak akkor szolgáltatja nekünk a tudásunkat képező elveket és fogalmakat, amikor az érzéki tapasztalat ezt a rendszert működésbe hozza. Ennek a neoplatóni idealista tradíciónak az értelmében a tudásszerzés az emberi elme aktivitásának az ingerlésén alapszik. Az érzékszervek, főként a látás és a hallás, észlelnek, az ész viszont elemzi, azonosítja, összehasonlítja az észlelt események közötti relációkat, a szimmetriát, az egészet és annak a részeit, az arányokat stb. Ehhez a tradícióhoz tartozik Kant is, aki szerint a tárgyak megfelelnek „annak a módnak, ahogyan megismerjük azokat” („conformity of objects to our mode of cognition”: Chomsky 1975: 7). Ezt a megismerést Kant *transzcendentálisnak* nevezi, mivel nem annyira a tárgyakkal, hanem a tárgyak megismerési módjával foglalkozik. Tehát, a Russell által megfogalmazott kérdésre a feljebb tárgyalt idealizmus tradíciója úgy válaszol, hogy annyit tudunk, amennyit, mivel ez bizonyos értelemben már korábban adott számunkra. Az érzéki tapasztalat viszont nélkülözhetetlen ahhoz, hogy ezt a tudást előhívjuk, hogy ehhez a tudáshoz hozzá tudjunk férni. Ezt a filozófiai tradíciót teszi magáévá Chomsky is. Ennek a tradíciónak a keretében a mai nyelvtudomány főbb irányzatait *kognitív nyelvtudománynak* nevezhetjük. Az ezen irányzatok közötti nézeteltérések többek között két fontos problémát érintenek: a **nyelv modularitását** és az **univerzális grammatika** létét.

A descartes-i tradíció szerint a modularitás egyáltalán nem létezik. Ezt a nézetet osztja a szűk értelemben vett kognitív nyelvészet képviselőinek nagyobbik része is. Itt elsősorban Langackerre és Lakoffra, valamint a nézeteiket népszerűsítő és valló jó néhány követőre gondolok. Chomsky viszont, Descartes-tal ellentétben, a modularitásnak a híve, annak ellenére, hogy elfogadja a descartes-i realizmus verzióját. Descartes így fogalmazta meg a nézeteit: „bennünk csak egy lélek létezik, amely nem áll részekből... Az elme oszthatatlan” (Chomsky 1984: 15). Ebből az következik, hogy nem léteznek az elme speciális „modulai”, amelyek kizárólag csak a nyelvvel vagy még inkább a grammatikával kapcsolatosak. A nyelvtudás az oszthatatlan elmének csak egy aspektusa. Egyébként maga Chomsky is elismeri, hogy ezt a nézetet jól megindokolja a mai pszichológia.

Chomsky egyértelműen elveti a „nem modularitásról” szóló tézist. Ezt a kérdést a vizuális észlelés két alapvető elve alapján tárgyalja: az úgynevezett „binding principle” és „rigidity principle” alapján (Chomsky 1984: 12). A *John bought Mary a dog to play with* mondatot elemezve feltehetjük a kérdést, hogy tulajdonképpen kinek kivel kell játszania? Kétségtávol itt arról van szó, hogy Marynek kell játszania a kutyával, és nem arról, hogy a kutyának kell játszania Johnnal, bár ebben a mondatban ez nincs közvetlenül kifejezve. Chomsky szerint az elme különböző kalkulációkat hajt végre, és a több lehetséges és értelmes interpretációból csak a legmegfelelőbbet választja ki. Szerinte ez azért van így, mert az emberi elmében létezik egy olyan elv, amely a néhány lehetséges interpretációból csak az egyiknek a választását teszi lehetővé. Ezt az elvet Chomsky a **kötéselv** (binding

principle) kategóriáiban fogalmazza meg. A kötéselv korlátozza a választást, és a grammatikának mint külön modulnak az elemét képezi. Ez a modul különbözik más külön moduloktól, mint például a gondolkodási vagy az érzéki-észlelési modultól.

Chomsky szerint a vizuális észlelés teljesen más elveken alapul. A megfigyelő előtt bizonyos távolságban, szemmagasságban elhelyezett forgó felület bizonyos időszakokban egyenes vonalként jelenik meg, pedig mindig forgó felületnek látjuk annak ellenére, hogy megvan az elméleti lehetősége annak is, hogy ciklikusan zsugorodó és kitáguló felületnek észleljük. Chomsky véleménye szerint ezt a már korábban említett, úgynevezett **merevség elv** (rigidity principle) működésének köszönhetjük. Ezen elv értelmében vizuális rendszerünk úgy működik, hogy a megfigyelt jelenség az állandó alakú tárgynak a mozgásán alapul. Így Chomsky elveti azt a gondolatot, hogy a mozgást alternatív módon észleljük mint ciklikusan zsugorodó és kitáguló felületet. Ugyanez az elv fordított irányban is működik. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha először filmet készítünk erről a jelenségről, és azután ezt a filmet reprodukáljuk a megfigyelő szeme előtt. Ebben az esetben a megfigyelő valóban a filmszalagon rögzített felület zsugorodását és kitágulását mint a háromdimenziójú térben zajló forgó mozgást fogja észlelni.

Chomsky azt állítja, hogy ezt a két elvet nem lehet egyre redukálni, mivel ez a két elv külön modulokhoz tartozik, amelyek az emberi ész kognitív képességét alkotják. Ezzel az állítással a kognitív nyelvészet kaliforniai verziója (Langacker, Lakoff és mások) nem ért egyet, és kategorikusan elveti. Szerintük a külön grammatikai (nyelvi) modul nem létezik. Az emberi megismerési folyamatok, a nyelvelsajátítási képességgel együtt, egy és oszthatatlan kognitív rendszerhez tartoznak. Ezért e szerint a nézet szerint a nyelv az ember megismerési rendszerének integráns részét képezi, és csak ily módon értelmezhető függetlenül attól, hogy ebben a rendszerben van-e valami veleszületett vagy sem. Itt nem arról van szó, hogy az ember rendelkezik a nyelvtanulás képességével, amely valamilyen univerzális grammatikai struktúrákból áll. Ugyanezt állítja Chomsky is. A vita tárgya abban van, hogy vajon a nyelvre jellemző struktúrák és képességek más struktúráktól és képességektől függetlenül, külön, önálló modulok alkotnak-e (ahogy Chomsky állítja), vagy a nyelv, a nyelvtanulási képességekkel együtt a tapasztalati tényezőktől is függ, és nem csak a nyelvi jelenségekre korlátozódik (ahogy ezt a kognitív nyelvészet értelmezi). Ezt a két egymással szemben álló véleményt **moduláris** és **nem moduláris** nézetnek szokás nevezni.

Mindkét álláspont további állításokkal is összefügg. A moduláris nézőpont szerint a nyelv világosan elkülönül mint önálló modul, amely egymástól független komponensekből áll. Például a mondattan olyan komponens ebben a modulban, amely világosan elkülönül a szótártól és a szemantikától. A kognitív nyelvészet szerint viszont a szótár, a morfológia és a mondattan a különböző összetettséggű és különbözőképpen konvencionált szimbolikus egységek kontinuumát képezik, mivel a grammatikát nem lehet elkülöníteni a szemantikától, az egyes nyelvi komponensek közötti határok pedig nagyon képlékenyek. Nehéz viszont megérteni azt, hogy a moduláris elvet miért éppen annak a ténynek kell bizonyítania, hogy a mozgásészlelést korlátozó „merevség elve” és a feljebb tárgyalt mondatnak az interpretációját korlátozó „kötéselv” nem redukálódna egy közös elvre.

Úgy tűnik azonban, hogy az ilyen követelmény nagyon igényes, de egyidejűleg felesleges is, mivel ebben a feljebb tárgyalt esetben két különböző kognitív jelenségről van szó, és mind a két jelenség különböző konceptualizációkkal függ össze: az első esetben a forgó mozgással, a másodikban pedig a *John bought Mary a dog to play with* mondatban közölt esemény résztvevői közötti kapcsolattal. A forgó mozgás jelensége és az említett mondat által leírt esemény között semmilyen olyan szimbolikus reláció nem érvényesül, amely feltételezná a közöttük meglévő közös elvet.

Ahhoz, hogy megindokoljuk a nem modularitás elvének a létjogosultságát, véleményünk szerint, elégséges rámutatni arra a kapcsolatra, amely az adott mondat struktúrája és a mondat által rögzített eseménynek a struktúrája között fennáll. Ezt oly módon tehetjük meg, hogy megadjuk a mondat struktúrájának a kognitív motivációját, amelynek az eredménye a kötéselv. Ez az elv a tapasztalatból következik, amely a motivációnak az alapjait képezi, és nem fordítva, ahogy Chomsky

szeretné; azaz hogy determinálja az adott mondat interpretációjának ilyen vagy olyan kiválasztását. Egyetérthetünk Krzeszowskival (1997: 26–8), aki szerint azt a szituációt, amelyet a feljebb idézett angol mondat tükröz, a legjobban a *John bought Mary a dog to play with* és nem például a *John bought Mary a dog to play with John* mondat adja meg, mivel ebben az esetben teljesen más szituációról lenne szó, nevezetesen arról, hogy John vett Marynak egy kutyát azért, hogy Mary játsszon Johnnal. Chomsky helyesen jegyzi meg, hogy a *John bought Mary a dog to play with* mondatnak az az interpretációja, mely szerint Marynak kell játszania a kutyával és nem a kutyának Johnnal, igen finom értékelésnek az eredménye („an extremely subtle judgement”), amely az elme hozzájárulását jelenti a mondat ilyen interpretációjához. Chomsky azt állítja, hogy az idézett mondatnak a megfelelő interpretációja azért jön létre, mert az elmét a kötéselv vezérli, amely éppen ezt és nem más interpretációt tesz lehetővé.

A dolgok ilyen módon történő tárgyalása érthetetlennek tűnik azért, mert itt arról van szó, hogy az idézett mondat tükrözi a leghűségesebben az adott szituációt. Minden más szituáció, amely állítólag a kötéselvnek köszönhetően itt nem juthatott kifejezésre, természetesen más reprezentációt kap.

A nem moduláris nyelvészet szerint a szóban forgó elv a mondat struktúráját nem azokkal a változókkal kapcsolja össze, amelyek a mondatban kifejezésre jutnak, hanem inkább azzal a szituációval, amelyben az adott mondat funkcionál. Ezt az elvet az „az adott szituáció legadekvátabb tükrözése elvének nevezhetnénk” (Krzeszowski 1997: 28–9). Ez az elv nem egy különálló, izolált modulban érvényesül, hanem, mint az általános kommunikációs elv, az emberi elme kognitív felszereltségének az elemét képezi.

A moduláris típusú nyelvi leírás azonban azokra a jelenségekre összpontosít, amelyek tipikusak az adott modul (komponens) számára, tehát olyanokra, ahol világosak a különbségek, és amelyek jól jellemzik az adott modult. Ezért figyelmen kívül hagyják azokat a jelenségeket, amelyek nem túlságosan jól illeszkednek a szigorúan meghatározott és merev kategóriákhoz, szabályokhoz. Ennek eredményeként a nyelvi jelenségek igen jelentős része a leírásán kívül marad, például a kolokációk, az idiómák, különböző nyelvi fordulatok, a metaforák stb, mivel ezek a kifejezések „nem tipikusnak” minősülnek, tehát rájuk nem vonatkozhatnak a moduláris típusú grammatika szabályai. Nélkülük viszont nem beszélhetünk a nyelvi, illetve a kommunikációs kompetenciáról sem. Lakoff szerint ezek az ún. „nem tipikus” kifejezések több mint 90%-át teszik ki az angol nyelvi szövegekben szereplő összes kifejezéseknek (Lakoff 1982; lásd még: John R. Searle 2002: 33–6.).

A kognitív nyelvészet más nyelvi organizációt tételez fel. Figyelmen kívül hagyva a merev szabályok listáit, a nyelvi konvenció olyan leírásán fáradozik, amely a különböző összetettségű nyelvi kifejezések óriási mennyiségét tartalmazza, a legegyszerűbbektől (morfémáktól) a legösszetettebbekig (mondatok). Egy teljes grammatikának kötelezően figyelembe kell vennie minden nyelvi kifejezést, olyat is, amely eltér a szabályoktól. Ennek a felfogásnak az értelmében mind az új kapcsolatokat, mind pedig a magas fokon konvencionizáltakat is „normálisnak” és természetesnek kell tekinteni, bár látnunk kell, hogy a szavak és a kisebb összetettségű formák általában stabilabbak, mint az összetettebbek.

A nyelv moduláris koncepciója szerint a mondatok grammatikai helyességét és lehetséges interpretációjukat teljes mértékben az absztrakt szabályok determinálják, például olyanok, mint a feljebb többször is említett kötéselv (binding principle). Így, az adott mondat vagy megfelel az adott szabálynak, vagy nem, annak ellenére, hogy tulajdonképpen nem lehet tudni, hogy honnan származnak ezek a szabályok, és milyen a nyelven kívüli megalapozottságuk, azaz tapasztalati motivációjuk. Ezeket a szabályokat a nyelvi tények alapján állapítják meg, nem törődve például azzal, hogy miért éppen ilyen formában funkcionálnak a nyelvben. Például, ahogy Krzeszowski írja (Krzeszowski 1997: 30), az angol moduláris grammatika szerint az angol igéket két csoportra lehet osztani, olyanokra, amelyek passzív alakkal rendelkeznek, és olyanokra, amelyekre ez nem vonatkozik. Attól függetlenül, hogy hogyan fogalmazzák meg ezt a szubkategorizációt, mindig a „vagy-vagy” típus fog rájuk vonatkozni (Krzeszowski 1997: 30). A nem moduláris grammatika viszont

figyelembe veszi azt a tényt is, hogy a mondat passzív szerkezetének a helyessége összefügg a meghatározott szemantikai tényezőkkel; az angol nyelvben például azzal, hogy milyen mértékben van meghatározva a passzív szerkezetű mondatnak az alanya, illetve hogy az adott ige milyen mértékben fejez ki prototipikus cselekvést. Természetesen az ilyen jellegű jelenségekkel a moduláris grammatikák is foglalkoznak. Az autonóm szintaxis tulajdonképpen csak marginálisnak tartja ezeket, a kognitív nyelvészet viszont az ilyen jelenségeket teljesen természetesnek veszi. Itt azonban nem arról van szó, hogy a szintaktikai szabályok minden esetben egyforma erővel működnek, hanem arról, hogy a szigorú szabályok csak a tipikus esetekre vonatkoznak. A kevésbé tipikus jelenségek-nél a szabályok folyamatosan veszítenek az erejükből. Mivel a szintaktikai szerkezetek a szemantikai tartalom kifejezését szolgálják, jogosan feltételezhetjük, hogy az adott szerkezet helyessége, alkalmassága elsősorban a jelentéssel kapcsolatos tényezőktől függ, valamint a kontextustól is, amelyben az adott mondat szerepel.

SZAKIRODALOM

- Chomsky, N. 1975. *Reflections on Language*. New York: Pantheon Books.
- Chomsky, N. 1984. *Modular Approaches to the Study of Mind*. San Diego University Press.
- Cudworth, R. 1838. *Treatise Concerning Eternal and Immutable Morality*. New York: Academic Press.
- Krzyszowski, T. P. 1997. O znaczeniu przymiotnika „kognitywny”. In: *Podejścia kognitywne w lingwistyce, translatoryce i glottodydaktyce*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Lakoff, G. 1982. Categories and Cognitive Models. *Cognitive Science Report* No. 2. Institute for Cognitive Studies. University of California. Berkeley.
- Rorty, A. O. 1980. (szerk.) *Explaining Emotions*. Berkeley. Los Angeles: University of California Press.
- Searle, R. J. 2002. End of the Revolution. *The New York Review of Books*. (Magyar ford.: A foradalom vége. Budapesti Könyvszemle BUKSZ. 2002. ősz. 291–8).
- Stillings, N. A.–Feinstein, M. H.–Garfeld, J. L.–Rissland, E. L.–Rosenbaum, D. A.–Weisler, S. E.–Baker-Ward, L. 1987. *Cognitive Science. An Introduction*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

Remarks on the cognitive approach to language

The author introduces his paper by discussing the meaning of the adjective *cognitive*, summarising the essence of *cognitivism*, and defining the term *cognitive science*. He then goes on to discuss what are called *cognitive abilities* and tries to answer the question of how man obtains information about objective reality. One possible answer relates to the classical tradition based on Aristotelian views, referred to as the tradition of realism and objectivism. On the other hand, an alternative answer starts from the structure of human mind, rather than from the structure of objective reality. The paper discusses the problem area of *modularity*, an issue that divides linguists into two camps. The author presents Noam Chomsky's views on the matter (“binding principle”, “rigidity principle”), and points out the differences between the two types of linguistic description, modular and non-modular.